

Г.О. Пашкевич, М.Ю. Відейко Рільництво племен трипільської культури

К.: Інститут археології НАН України, об'єднання громадян «Товариство Коло-Ра», 2006. — 145 с.

Монографію присвячено проблемі, успішне розв'язання якої ґрунтується на результатах дослідження кількох фундаментальних наукових дисциплін: ботаніки (зокрема, палеоетноботаніки), археології, історії, сільськогосподарських та соціальних наук тощо. Проблема трипільського землеробства широко обговорювалася і продовжує висвітлюватися у науковій, науково-популярній і «зовсім популярній» літературі як в Україні, так і за кордоном. Питання походження та ранніх етапів розвитку сільськогосподарського виробництва є надзвичайно складними і винятково цікавими. Проблемам доместикації рослин та розвитку відтворювального господарства присвячено вже визнані класичними праці таких дослідників, як М.І. Вавілов, П.М. Жуковський, Дж.Р. Харлан, Д. Зогарі, Дж. де Вет, Е. Андерсон, З.В. Янушевич та ін. Без сумніву, нині провідним дослідником проблем палеоетноботаніки (археоботаніки) в Україні є один із авторів книги — Галина Олександрівна Пашкевич.

На превеликий жаль, останнім часом спостерігається активізація «навколонукових», а то й псевдонаукових публікацій, присвячених трипільському етапу історії сучасної території України, причому досить часто автори таких публікацій не обтяжують себе викладом та аналізом наукових фактів і висновків, а йдуть шляхом вільних і часто фантастичних спекуляцій. На цьому тлі дуже приємно побачити професійну, суто наукову працю Г.О. Пашкевич та М.Ю. Відейка, в якій розглянуто одну з основ існування трипільської культури — сільськогосподарське виробництво. Хоча трипільській культурі (у тому числі землеробству трипільців) присвячено багато наукових статей та інших публікацій, давно вже існувала потреба в узагальнювальному монографічному зведенні, де б різні аспекти трипільського землеробства було розглянуто в комплексі. Монографія Г.О. Пашкевич та М.Ю. Відейка «Рільництво племен трипільської культури»

заповнює цю прогалину. Наукова цінність рецензованої праці не викликає сумнівів. Монографія є надзвичайно цінною для всіх, хто цікавиться не лише трипільською культурою, а й взагалі питаннями давньої історії.

Важливо зазначити, що свою фундаментальну працю автори присвятили світлій пам'яті Зої Василівни Янушевич (1916—2005) — відомого ботаніка та засновниці на теренах колишнього Радянського Союзу нового у ХХ ст. напряму палеоботаніки — палеоетноботаніки (археоботаніки). Їй належать перші узагальнення про склад викопних рослин з території Молдови та України, зокрема й для трипільської культури. Можна лише радіти, що її учениця Г.О. Пашкевич у такий спосіб віддала глибоку шану своєму вчителю і визначному вченому.

Монографія має таку структуру: вступ, чотири основні розділи, висновки, словник латинських, англійських, російських та українських назв рослин, археологічний словник, список скорочень, бібліографія.

Вступ до монографії складається з кількох структурних частин. У загальній частині вступу автори обґрунтовують актуальність проведеного ними аналізу та необхідність узагальнення результатів комплексних палеоботанічних і археологічних матеріалів про трипільську культуру в контексті розвитку давнього землеробства у племен культурної спільності Трипілля—Кукутень. Вони також зазначають, що на цей час відомо як про кількість пам'яток (понад 4000), так і про хронологічні межі трипільської культури (від 5400—5300 до 2700—2600 рр. до н. е.), підтвержені результатами радіовуглецевого датування.

Увагу читача загострено на необхідності наукового аналізу існуючих матеріалів про трипільську культуру. Автори цілком слушно акцентують увагу на тому, що значна кількість сучасних псевдонаукових праць, побудованих на фантастичних уявленнях про трипільське землеробство, потребує створення монографії, що ґрунтується на суто наукових фактах, отриманих

під час проведення комплексних досліджень між-дисциплінарного рівня. На конкретних прикладах доведено хибність антинаукових уявлень про трипільське землеробство. Аргументація авторів є вагомою і ґрунтується на глибокому аналізі результатів як природничих, так і гуманітарних наук. Важливо, що у вступі стисло розглянуто такі поняття, як «рільництво» та «хліборобство». Автори наголошують, що в їх праці ці терміни використано лише в контексті вирощування зернових культур. Вони також звертають особливу увагу на важливість та унікальність матеріалів археологічних розкопок, що за відсутності в ті далекі часи писемності, дають безпосередні свідчення про епоху трипільської культури і тогочасне сільськогосподарське виробництво як економічну основу існування цієї культурної спільноти.

Окремо у вступі розглянуто основні джерела палеоботанічних та археологічних матеріалів, використаних під час реконструкції трипільського рільництва. На конкретних прикладах продемонстровано перспективність застосування комплексу природничих (палінологія, палеоетноботаніка, палеозоологія та ін.) і гуманітарних (польова та експериментальна археологія) наук для аналізу та висвітлення проблеми землеробства у представників трипільської культури.

У першому розділі (автор Г.О. Пашкевич) проаналізовано природні умови ареалу трипільської культури з акцентом на українських теренах. Наведено дані стосовно сучасного рельєфу, ґрунтів, кліматичних умов та рослинності. Важливою складовою розділу є характеристика природних умов та рослинності доби існування трипільської культури. Причому ці умови розглянуто в історичній динаміці, у часі й просторі. Заслуговує на позитивну оцінку узагальнення існуючих палеопалінологічних характеристик відкладів культурних шарів трипільських поселень, значну частину яких було отримано особисто Г.О. Пашкевич.

Вплив господарської діяльності представників трипільської культури на природну рослинність розглянуто на основі палеоботанічних (палеопалінологічних та палеоетноботанічних) матеріалів, згідно з тричленною періодизацією трипільля за археологічними даними. У праці під час реконструкції природних та антропогенних змін рослинного покриву вдало й коректно використано відомості про палеокліматичні умови часу існування трипільської культури на території України. Наведено таблицю, в якій узагальнено відомості з геоботанічного районування території поширення поселень трипільської культури у межах України, корельовані з пам'ятками різних етапів, відклади яких мають палеоботанічні характеристики. Розділ ілюстровано фотографіями, що дають уявлення про сучасні природні умови

місць розташування поселень трипільської культури на території України.

Другий розділ присвячено історії виникнення хліборобства та його поширенню в Україні (автор Г.О. Пашкевич). Він містить стислий, але коректний та інформативний огляд історії виникнення землеробства і його поширення на території України. Щодо виникнення землеробства, то цей феномен дійсно планетарного масштабу розглянуто лише для «класичного» ареалу — «Благодатного півмісяця» (Fertile Crescent) та прилеглих територій (Близький Схід у широкому розумінні, Туреччина, південно-східна частина Європи тощо). Аналогічні процеси виникнення сільського господарства у незалежних світових «осередках» (Південно-Східна Азія, Мезоамерика тощо) не обговорено. Не розглянуто також концептуальні гіпотези та пояснені причини революційного переходу від привласнювального до відтворювального господарства (кліматичні, соціальні, біотичні та інші фактори). З огляду на тему та завдання книги це зовсім не є недоліком, але, сподіваємося, автори ще повернуться до цього надзвичайно цікавого і важливого матеріалу в нових публікаціях.

У цьому розділі монографії Г.О. Пашкевич акцентує увагу на асортименті зернових культур, які використовували носії трипільської культури, наголошуючи, що масова поява голозерних пшениць на теренах України пов'язана з Північним Причорномор'ям і датується останніми століттями першого тисячоліття до н. е. Високий ступінь достовірності палеоботанічних реконструкцій визначає комплексний підхід до використання палеоетноботанічних та археологічних даних. Загалом цей розділ можна розглядати як ґрунтовне введення у проблему для всіх, кого цікавлять виникнення та поширення раннього землеробства.

Третій розділ містить основний археоботанічний матеріал та характеристики культурних рослин трипільсько-кукутенської спільноти, отримані як із літературних джерел, так і за результатами власних досліджень Г.О. Пашкевич. Розділ ілюстровано рисунками та фотографіями значного палеоботанічного фактичного матеріалу, що робить подальші висновки авторів монографії обґрунтованими. У таблицях, наведених наприкінці розділу, узагальнено відомості про поселення культури Трипільля—Кукутень на територіях України та Молдови, матеріали з яких було досліджено палеоетноботанічним методом. Важливо, що ці дані наведено згідно з поділом трипільля на основні етапи (А, В, С). Надзвичайно цінними та інформативними є зведені у таблиці відомості про палеоетноботанічні спектри цих трьох основних етапів для України та Молдови. Заслуговують на позитивну оцінку

наведені циклограми співвідношення культурних рослин у знахідках етапів А, В та С трипільської культури на території України і Молдови. На нашу думку, особлива цінність третього розділу полягає у тому, що його можна викорис-товувати як практичний посібник для визначення решток викопних рослин і розглядати як надзвичайно вдалий приклад всебічного викладення палеоетноботанічного матеріалу для цілей природничих та гуманітарних наук.

У четвертому розділі М.Ю. Відейко детально розглянув особливості хліборобства трипільських племен у широкому природно-соціальному контексті, критично проаналізувавши моделі оцінки можливих площ для вирощування зернових у минулому. На думку автора, нині не існує коректних історичних та етнографічних аналогів зерновому виробництву епох неоліту—енеоліту, у цьому плані перспективними є натурні експерименти (натурне моделювання), що можуть дати інформацію про давнє виробництво, зокрема про площу угідь, продуктивність праці, врожайність тощо. У розділі детально розглянуто (з використанням фотографій та рисунків фактичного археологічного матеріалу) питання обробки землі, наведено таблиці знарядь праці з поселень Подністров'я та Буго-Дніпровського межиріччя. Надзвичайно цікавим є розгляд проблеми обробки ґрунту трипільцями в контексті сучасного натурального експерименту та палеоекономічних реконструкцій. Значну увагу приділено знаряддям для збору врожаю, причому проблему збирання врожаю розглянуто в комплексі з палеоекономічними реконструкціями.

Аналіз отриманих даних дав змогу М.Ю. Відейку торкнутися такого складного питання, як питома вага хліборобства в економіці трипільських племен. Він цілком слушно зауважує, що такий показник, як просте вирахування відсоткового співвідношення категорій знарядь праці (навіть у зіставленні з відсотковим співвідношенням фауни за остеологічними матеріалами) поза контекстом знахідок, засвідчує лише про наявність хліборобської або скотарської галузі в економіці того чи іншого поселення. Такий показник не коректний під час визначення питомої ваги цих галузей економіки в минулому. Зокрема зазначено, що «таке співвідношення слід визначати на підставі аналізу можливостей використання природних ресурсів, шляхом побудови можливих моделей цього господарства, виходячи з усієї наявної інформації» (с. 111). Автор розділу розглядає особливості трипільської моделі хліборобства, моделі господарської адаптації трипільського населення, роль рільництва у трипільському суспільстві. Отже, у четвертому розділі чітко показано, що феномен трипільського землеробства слід розглядати комплексно, на тлі аналогічних процесів на прилеглих та віддалених територіях, а не як якусь унікальну рису, характерну лише для ранньоземлеробської історії України. Цінним у монографії є те, що економічну основу трипільської культури показано у розвитку.

Висновки монографії науково обґрунтовані, чітко сформульовані й повністю віддзеркалюють її зміст. Великою мірою це визначило застосування комплексу методів та виконання поставлених завдань на міждисциплінарному рівні. Трипільську культуру в Україні можна розглядати як багатогранну модель для досліджень у багатьох галузях природничих та гуманітарних наук. 2500-річний досвід господарювання носіїв цієї культури на теренах України є безцінним для нас як у позитивних, так і негативних його аспектах. І це вдало і чітко висвітлено у висновках рецензованої праці. У висновках також показано як аспекти сучасного використання плівчастих пшениць, що входили до асортименту зернових культур трипільських племен, так і перспективи їх можливого введення в культуру в недалекому майбутньому.

Важливою та інформативною складовою монографії Г.О. Пашкевич та М.Ю. Відейка є додатки: словник латинських, англійських, російських й українських назв рослин та археологічний словник.

У праці також наведено список скорочень та змістовну бібліографію. Можна впевнено констатувати, що використання авторами літературних джерел коректне й доцільне. Монографія не переобтяжена посиланнями на праці, що не мають безпосереднього відношення до теми, але всі основні джерела процитовано. Цікаво, що джерела цитовано як у виносках унизу кожної сторінки (що характерно для публікацій гуманітарного напрямку), так і наприкінці книги окремо. Проте список цитованої (або рекомендованої/використаної) літератури наприкінці праці не зайвий, оскільки дає уявлення про коло джерел, використаних авторами.

Монографію дуже добре ілюстровано, що суттєво підвищує як її наукову значущість, так і сприйняття читачем результатів досліджень. Це, безперечно, вказує на достовірність аргументації авторів та обґрунтованість їх висновків.

Монографію написано літературною українською мовою, текст легко сприймається і читається із задоволенням. Наукова цінність рецензованої праці не викликає сумнівів, а її значення виходить далеко за межі суто палеоетноботанічного дослідження.

Книга Г.О. Пашкевич та М.Ю. Відейка «Рільництво племен трипільської культури» є цінною фундаментальною працею як для фахівців у га-

лузях природничих та гуманітарних наук, так і для широкого загалу. Без сумніву, вітчизняна наука збагатилася ще однією якісною і високопрофесійною працею. Монографія завершується досить нетрадиційно. У ній наведено цікаву інформацію О.В. Ткачука та М.І. Гончаренко про основні концептуальні засади історико-археологічної частини туристичного проекту маршруту «Золотий вінок Київщини». Важливо, що запропонована концепція має таку складову, як створення Комплексу експериментальної археології у с. Уляники Черкаської обл. Це дає нам підстави

разом із авторами монографії вірити «... що мине лише кілька років, і ті види пшениці, ячменю, із яких кілька тисячоліть тому починалося хліборобство в Україні, знову вирощуватимуться на її ланах. Можливо, що навіть у тих самих місцях, де під півметровим шаром землі спочивають залишки давніх поселень, на яких мешкали люди, які перші принесли культуру вирощування цих злаків на землі між Карпатами та Дніпром».

Одержано 16.01.2007

С.Л. МОСЯКІН,
Л.Г. БЕЗУСЬКО

Великое княжество Рязанское: историко-археологические исследования и материалы / Отв. ред. А.В. Чернецов

М.: Памятники истор. мысли, 2005. — 589 с., илл.

У рецензованій збірці розглянуто середньо-вічні старожитності Рязанської землі, насамперед її столиці — Старої Рязані, інших міст князівства, а також середньовічні поселенські структури на території Рязанщини.

У статті О.В. Чернецова, що відкриває видання і є своєрідною передмовою до нього, розглянуто сучасний стан та перспективи історико-археологічного вивчення Рязанської землі. Автор зазначає, що книга входить до великої серії збірок і монографій, присвячених історико-археологічному вивченню окремих значних земель-князівств середньовічної Русі, одночасно продовжуючи низку подібних праць, що безпосередньо стосуються Рязанської землі. Дослідник констатує швидкі темпи розвитку сучасної російської археологічної науки, що засвідчують результати досліджень у зазначеному регіоні.

Як додаток до статті О.В. Чернецова до збірника включено «Археологічну карту округи Переяславля Рязанського. Сільські поселення IX—XIV ст.», підготовлену В.В. Судаковим, В.М. Буланкіним, А.А. Вячиним, що містить 179 сільських пам'яток.

Окремий блок публікацій відкриває стаття І.Ю. Стрикалова «Північне городище Старої Рязані. Стратиграфія і планування». Автор зробив спробу на основі нових матеріалів узагальнити свідчення про стратиграфію, планування і хронологію городища. Вивчення культурних нашару-

вань Північного городища з урахуванням нових даних дало змогу по-новому розглянути деякі аспекти історії Старої Рязані. Перший висновок стосується дослов'янського періоду освоєння території городища. На південно-західному мисі городища розміщувався унікальний цвинтар IV—VII ст. культури рязано-окських могильників, що містив поховальні урни із рештками кремації, не відомі на інших могильниках цієї культури. Отримано також нові дані щодо часу виникнення давньоруського міста. На думку І.Ю. Стрикалова, колекція зібраних речей дає змогу вважати найімовірнішим часом заснування Рязані початок XI ст.

Статтю В.І. Зав'ялова «Археологічні дослідження посаду» присвячено результатам досліджень території між західними валами міста й р. Ока, а також ділянок за південними й північними валами. В результаті цих робіт вдалося встановити, що заселення неукріпленої частини міста відбувалося паралельно із заселенням площі городища. Матеріальна культура населення посаду мала міський характер (скляні браслети, шиферні пряслиця, свинцеві печатки та пломби, предмети імпорту). Планування посаду, очевидно, було таким самим, як і на городищі: не вуличним, а у вигляді вільно розташованих садіб. Надзвичайно важливим є виявлення ділянки з вологим культурним шаром, що зберіг артефакти з органічних матеріалів, а також фрагментів першої у Старій Рязані берестяної грамоти.

© О.В. КОЛИБЕНКО, 2007